

Взаємовідносини Київських митрополитів

Петра Могили та Ісаї Копинського

Однією з важливих подій суспільного життя в Речі Посполитій першої половини XVII ст. стало відновлення прав Православної церкви. Ця подія пов'язана з обставинами, у яких відбувалося обрання нового короля Владислава IV (1632–1648) та безпосередньо з його особистістю. На відміну від часів Сигізмунда III (1587–1632), який провадив у релігійній сфері досить агресивну політику Контрреформації, яка мала за мету утвердження пріоритету католицизму над православ'ям та протестантизмом, після його смерті, в умовах розпочатої під час безкоролів'я Смоленської війни (1632–1634), правлячі кола Речі Посполитої потребували лояльності православного населення. Владислав, котрий був на той час претендентом на польську корону, виступив ініціатором поступок православним і був зацікавлений у підтвердженні їхніх прав на конвокаційному та елекційному сеймах, які передували обранню короля [Голубев 1883, с. 503–505; Mironowicz 2001, s. 100; Беднов 2002, с. 220–221; Флоря 2005, с. 96; Дроздовски 2017, с. 82; Самусік 2019, с. 139]. Загалом Владислав, будучи католиком, був одним з найбільш релігійно толерантних монархів свого часу.

Водночас у справі відновлення прав своєї Церкви діяльну участь брало все правоздатне православне населення держави: шляхта, братства, Військо Запорізьке і, звичайно, духовна ієрархія. Особливу активність проявляв Печерський архімандрит Петро Могила. Зрештою, незважаючи на спротив католицької та уніатської партій, православні в союзі з протестантами досягли своєї мети. Т. зв. «пункти заспокоєння» (*puncta dissidentium de religione* – пункти розбіжностей щодо релігії) – повернення відібраних у православних і протестантів прав і зрівняння останніх у правах з католиками, хоча й не без проблем, таки були затверджені королем і сеймом. «Пунктами», фактично відновлювався *status quo* православних у Речі Посполитій доберестейського часу [Статьи 1861, с. 208–214; Диплом 1861, с. 286–290]. Згідно з ними, за православними було визнано право мати ієрархію, храми, братства, школи та друкарні, а також створювати та будувати нові церковні установи.

Слід зазначити, що питання легалізації православної ієрархії, відновленої ще 1620 року Єрусалимським патріархом Феофаном III Каракалосом (спільно з болгарським митрополитом Софійським Неофітом і грецьким єпископом Стагонським Авраамієм) [Сас], поряд з унійним питанням, за часів Сигізмунда слугувало постійним фактором міжконфесійної напруги в суспільному житті, оскільки православна ієрархія хоча й існувала, проте офіційно не визнавалася урядом. Таким чином, з прийняттям «Пунктів заспокоєння» цей чинник напруги зникав.

Затверджена на елекційному сеймі 1632 року ієрархія складалася з Київського митрополита і чотирьох єпископів: Львівського, Луцького, Перемишльського та Мстиславського. На той час на всіх цих посадах перебували ієрархи й досить природно, здавалося б, клопотати про їх затвердження, однак православні депутати прийняли досить незвичайне та дивне рішення: було вирішено обрати нову ієрархію¹. Київським митрополитом було обрано Петра Могилу. Таким чином, він був обраний та отримав підтвердження від уряду на Київську митрополію при існуючому митрополитові Ісаї Копинському.

Оцінка цієї неординарної події (з юридичної та, особливо, моральної точок зору), як і взаємовідносин між Моголою та Копинським, неодноразово висловлювалася у дослідницькій літературі. Ця оцінка досить неоднозначна. Вона залежить не тільки від історичних подій, а й від різного ставлення до них, в основному зумовлених особистими поглядами того чи іншого автора на діяльність та моральні якості Петра Могили. Слід зазначити, що усталеної та загальноприйнятної думки щодо цього на сьогодні не існує.

Поодинокую та нічим не підтвердженою є думка Макарія (Булгакова), що православні депутати сейму були змушені обирати нову ієрархію [Макарий (Булгаков)]. Утім, уже сам факт, що вибір Могили на кандидата в митрополити відбувся перед затвердженням пунктів релігійного компромісу королем, вказує на те, що це, можливо, була одна з передумов, на яку більшість із православних делегатів погодилися [Жуковський 1997, с. 84]. Низка авторів, починаючи з

¹ Утім, це не стосувалося Львівської кафедри, яку займав Єремія Тисаровський, що мав затвердження з 1607 року, ще від Сигізмунда за згоди по висвяченні переходу в унію, від якої він згодом відмовився [Макарий (Булгаков); Мицик; Лукашова 2009, с. 295].

сучасника Могилы Йоахима Єрлича, схильні вважати, що Могила навмисно усунув Копинського з митрополії через свої амбіції, користуючись сприятливими обставинами [Latorisiec 1853, p. 56; Голубинский 1885, с. 64–67; Василенко 1916, с. 104; Мединський 1958, с. 127]. Протилежну думку обґрунтовують інші історики [Макарий (Булгаков); Костомаров 1989, с. 294; Голубев 1883, с. 535–536]. Деякі дослідники схильні пояснювати відсторонення Копинського (а з ним й інших ієрархів феофанівської посвяти) їх московфільською позицією [Грушевський^а; Дорошенко 1992, с. 221]. Зокрема, Копинський ще у 1622 році під час чергових гонінь на православних звертався до царя й патріарха з проханням дозволити йому і великій групі ченців перейти в підданство Московської держави. У 1624 році з подібною місією від митрополита Іова Борецького до Москви був направлений Луцький єпископ Ісаакій Борискович [Письмо Перемышльського єпископа 1953, с. 27–28; Из отписки 1953, с. 28–29; Челобитная 1953, с. 46–48].

На противагу Копинському, рід Могил завжди відрізнявся відданістю Польській Короні, та й сам Петро Могила, перебуваючи ще у світському званні, надав великі послуги Речі Посполитій на полі бою, чому Владислав сам був свідком [Королевская грамота 1867, с. 48]. Цікаво зазначити, що й у Москві з незадоволенням поставилися до посвяти Могилы в митрополити. Зокрема, відомо, що московські послы домагалися, аби Константинопольський патріарх не давав Могилі грамоти («сакри») на митрополію, аргументуючи це тим, що від нього «царській величності добра ніякого не буде ні в чому». І взагалі, після обрання Могилы митрополитом, аж до 1640 року, ніяких стосунків між Київською митрополією та Москвою не спостерігається [Флоря 2013, с. 179–182].

В обранні Могилы та усуненні Копинського дехто з дослідників також вбачає посилення антикозацьких тенденцій у середовищі вищої православної ієрархії Речі Посполитої: отримавши легальний статус, ієрархи вже не потребували допомоги козацтва, як це було з архієреями феофанівської посвяти. Копинський був цілком «козацьким митрополитом», якого обрало й підтримувало козацтво та консервативне православне духовенство. Тому як альтернативу шляхта обрала на митрополичий престол аристократа Могилу. У розпочатій боротьбі між двома ієрархами переможцем виявився Могила, і це можна трактувати як перемогу старої

православної еліти (князів, шляхти, вищого духовенства) над козацтвом [Кралюк 2016, с. 84]. Ця думка дещо перегукується з оцінкою діяльності Могили радянською історіографією, яка розглядала її як спрямовану на те, щоб перетворити Православну церкву в Україні на знаряддя української православної верхівки, тісно пов'язаної з польсько-шляхетською державою [ВУР 1953, с. 500].

При розгляді обрання Могили на митрополію та відсторонення Копинського і взагалі взаємовідносин між ними на тлі історичних подій, що відбувались, досить слушною є думка С. Голубєва² про світоглядну основу конфлікту між двома митрополитами як представниками «ліберального» і «консервативного» напрямів внутрішньоцерковного життя [Голубєв 1898, с. 5–10].

Могила, як представник першого напрямку, відомий у вітчизняній історії своєю культурно-просвітницькою діяльністю, вважав, що той занепад, у якому перебувала більша частина православного населення, був наслідком низького рівня освіти. Найбільш надійним засобом для піднесення й розвитку освіти він вбачав заснування таких навчальних закладів, які б по духу своєму були строго православними, а в науковому плані не поступалися б найкращим західноєвропейським. Щоб вони, відповідно до потреб часу, могли надавати повну та всебічну освіту, котра б робила поїздки за кордон для її отримання зайвими. Могила досить часто входив в особисті відносини з особами інших віросповідань, вів з ними листування, не відмовлявся від їх сприяння у своїх справах. І це є природним, оскільки Могили мали тісні родові зв'язки з католицькою аристократією Речі Посполитої, а опікунами Петра Могили по смерті батька були канцлер Станіслав Жолкевський, а потім гетьман Ян-Кароль Ходкевич [Голубєв 1883, с. 47–54].

Інший погляд на положення справ серед православних мала «консервативна» партія. Однією з головних причин занепаду вона визнавала саме зближення з іновірними та прагнення запозичувати від них систему освіти, яка може довести до утворення ересей. Маючи на чолі переважно подвижників, які пройшли сувору чернечу школу й були виховані на святоотецькій писемності, ця партія взагалі негативно ставилася до наук світських – як до предмета марного і навіть

² З украї негативно ставленням до Могили цю думку розвиває Г. Флоровський [Флоровский].

шкідливого. Серед найбільш видатних представників цього напрямку є відомі вітчизняні церковно-освітні діячі Іов Княгиницький, письменник-полеміст Іван Вишенський, попередник Могили на Печерській архімандрії Захарія Копистенський³.

До цього ж кола діячів належав і митрополит Ісає Копинський. Достеменно невідомо, де саме Копинський здобув освіту (в Острозькій академії або в одній із братських шкіл у Галичині). З юних років ревний інок, близько 1598 року він прийняв постриг у Києво-Печерському монастирі та за архімандритства славнозвісного вітчизняного просвітителя, письменника, церковного, культурного і громадського діяча Єлисея Плетенецького пробув в обителі 16 років, відповідаючи за Ближні (Антонієві) печери. Брав активну участь у розбудові Києво-Печерського та Густинського монастирів [Густынская летопись 2003, с. 155]. Був одним із засновників Київського братства і школи при ньому. У 1615 році, разом з першим ректором цієї школи, майбутнім Київським митрополитом Іовом Борецьким, ввів до неї перших учнів. Того ж року був обраний ігуменом Київського Братського Богоявленського монастиря та розпочав його будівництво. У подальшому займався розбудовою Межигірського та Густинського монастирів. З допомогою княгині Раїни Вишневецької (двоюрідної сестри Петра Могили), духовником якої він був, Копинський заснував Мгарський та Ладинський монастирі [Густынская летопись 2003, с. 156–157; Хижняк, Колосова; Лукашова, Пидгайко 2011, с. 131–132].

З Межигірського ігуменства 6 жовтня 1620 року в Богоявленській церкві Братського монастиря Копинський був таємно хіротонізований на єпископа Перемишльського і Самбірського. Це була перша єпископська хіротонія, здійснена Єрусалимським патріархом Феофаном для відновлення ієрархії Київської митрополії [Грамота Феофана 1872, с. 4; Расспросные речи 1875, Густынская летопись 2003, с. 663; 158; Сас 2010, с. 28; Лукашова, Пидгайко 2011, с. 132]. Утім, зі своєї кафедри був вимушений піти через судове переслідування і мешкав здебільшого у Мгарському та Ладинському монастирях.

³ Зокрема, Г. Флоровський вважає, що саме через світоглядні розбіжності та конфлікт двох релігійно-культурних орієнтацій полемічний твір Захарії Копистенського «Палінодія» свого часу не було видано, навряд чи випадково. Копистенський рано помер, а Могилі він не міг не здатися занадто різким та прямолінійним [Флоровский].

Копинський є автором багатьох листів і послань, у тому числі одним зі співавторів «Протестації» (1621) – відкритого листа (меморіалу) нововисвяченої православної ієрархії до короля Сигізмунда, спрямованого на захист Православної церкви, нововисвячених єпископів та піднесення історичної ролі козацтва [Протестація]. Окрім листів і послань на захист православної віри [Наказ митрополита 1851, с. 525–526; Послание 1851, с. 526–529], Копинському також належить твір містико-аскетичного та духовно-етичного спрямування, який видається й сьогодні – «Алфавіт духовний» («Алфавит духовный, в ползу иноком и мирским, богоугодне жити хотящим, написанный»)⁴. Твір, складений як наслідування відомій «Ліствиці» Іоанна Ліствичника, є добіркою моральних повчань і написаний у стилістиці літератури тогочасного українського бароко. Він вважається найпопулярнішим твором, що його дав київський осередок XVII ст. [Грушевський^б]. Невідомо, з якою духовною літературою був знайомий Копинський, оскільки в той час небагато було доступно (тоді навіть Біблія була рідкістю), але те, що було ним написано, цілком узгоджується з духом святоотецьких творінь перших століть чернецтва.

Цікаво відмітити, що у своєму творі Копинський досить прохолодно ставиться до наук світських. Зокрема, світоглядна позиція автора щодо сучасної йому світської освіти виражена в таких словах: «нині не від Духа Святого навчаються розуму, а від Аристотеля, Цицерона, Платона та інших язичницьких мудреців, тому, ухилившись від шляху правого розуму, страждають на крайню сліпоту і неправду. Святі вчилися заповідям Христовим, а ці вчаться лише мистецтву красномовства: уся їхня премудрість на язиці, а всередині душі – морок і темрява» [Алфавит духовный].

Слід зазначити, що й церковно-культурна програма, здійснювана Могилою, також мала свої недоліки. У спробах дати відповіді на питання, часто невластиві

⁴ Назва з'явилася від коротких повчань на кожну літеру алфавіту спочатку книги, що передують основному тексту. І така назва закріпилася. Однак спочатку книга мала іншу назву: «Лествица духовная по Бозе жительства иноческаго, содержащая в себе тридесять и три главы по образу Господня во плоти на земли жития, еже есть тридесять и три степени, трудолюбне составлена в пользу душевную усердствующим и внимающим постиническому житию написана преподобным Исаием Копинским иже постиничества и безмолвия путь проходя при пещере преподобнаго отца нашего Антония иже в Киеве, последи же бывша митрополита того же богоспасаемого града Киева».

православній вірі, але які практично ставилися життям у результаті співіснування з інославною, у протистоянні (часом вельми агресивному) з католицизмом і протестантизмом, православне богослов'я з апологетичною метою було змушене використовувати західну схоластичну богословську систему. Це у свою чергу спричинило вплив на православну теологію не тільки невласних її богословських термінів, а й богословських і духовних ідей. У полемічно-апологетичній сфері (яка була далеко не останньою в діяльності Могили) цей своєрідний «реінженірінг» католицької теології та найкращого західноєвропейського досвіду в освітній сфері давав результат. Проте при цьому православне богослов'я набуло невласних йому богословських форм мислення та висловлювання. Для цього явища є усталений вираз – «псевдоморфоза Православ'я» [Флоровский].

Це можна проілюструвати на прикладі чи не основної та найвиразнішої пам'ятки могилянської епохи – «Православного сповідання віри» (1640). Як твір, зумовлений обставинами часу – нагальною потребою систематизувати й уніфікувати православні віросповідні догмати та їх тлумачення для широкого загалу, він заслужив високу оцінку не лише в сучасників [Евгеній (Болховитинов) 1844, с. 223–267; Макарий (Булгаков) 1883, с. 56–57; Нічик 1997, с. 18–19]. Утім, через вираження православного віровчення в запозичених у католицизму формах та з багатьма ухиленнями від православного передання в подробицях, незважаючи на позитивну роль у справі захисту православної віри у XVII ст., бачити в ньому авторитетний символічний текст та джерело православного богословського вчення не можна [Василий (Кривошеин) 1968, с. 20–22].

Безумовно, розбіжностями в поглядах на просвітницьку діяльність та співпрацю з іновірцями протиріччя Могили та Копинського не обмежувалися, а торкалися всіх сторін внутрішньоцерковного життя. Оскільки обидва вони займали в церкві значне ієрархічне становище, що вимагало від них активної діяльності, то приводів до конфронтації між ними було чимало. Чи не найбільший конфлікт розгорнувся щодо питання міжцерковного діалогу з уніатами. Відразу ж за обранням Могили на Печерську архімандрію в 1628 році, коли він взяв діяльну участь в ініційованій Полоцьким архієпископом Мелетієм Смотрицьким та

підтримуваній Київським митрополитом Іовом Борецьким, а також деякими іншими ієрархами (Луцьким єпископом Ісаакієм Борискевичем та Холмським Паїсієм Іполітовичем) спробі примирення з уніатами, Копинський енергійно почав протидіяти цьому.

Він розіслав по всій Київській митрополії округні послання із закликом протидіяти задуму ієрархів, що брали участь у цій справі, причому переконував остерігатися й уникати їх і взагалі ставив питання щодо чистоти та щирості їхнього православного віросповідання. У зв'язку з цим уніатський митрополит Йосиф Рутський пропонував Єремії Вишневецькому (синові княгині Раїни) вислати Копинського із заснованих ним монастирів, які були розташовані в його володіннях, але той відповідав, що не може цього зробити через опір козаків [Epistolae Josephi 1956, № 103, р. 206]. Як результат, коли Смотрицький прибув до Києва для участі в Соборі, він зіткнувся з гострою ворожістю козаків, що зібралися в місті й загрожували фізичною розправою і йому, й іншим можливим прихильникам унії, а ієрархи, які брали участь разом зі Смотрицьким у підготовці Собору, ухилилися навіть від спілкування з ним [Протестация 1883, с. 328–333]. Копинський особисто брав участь у Київському Соборі 1628 року, де було засуджено уніатські погляди Смотрицького. Під Соборною грамотою він підписався як «архієпископ Смоленський та Чернігівський» [Аполлия Апологии 1883, с. 312]. Так, завдяки активній протидії «консервативної» партії на чолі з Копинським, а також втручання козаків, спробу пошуку угоди православних з уніатами було придушено в зародку [Флоря 1999, с. 142–143].

Слід зазначити, що підозри та побоювання Копинського частково виправдалися: Смотрицький дійсно потай у цей час (ще в 1627 році) перейшов на бік уніатів (і як Полоцький архієпископ фактично був другим ієрархом після митрополита в Київській митрополії). Проте щодо решти учасників, які підтримали проект Смотрицького про угоду з уніатами, підозри були явно перебільшені (принаймні немає жодних доказів схильності будь-кого з них до прийняття унії). Природно, що між прихильниками міжцерковного діалога з уніатами (де чільне місце належало Могилі), з одного боку, та Копинським, з другого, стосунки мали встановитися загостреними.

При цій розбіжності між ієрархами щодо уніатського питання, підтримка основної маси православних була на боці Копинського. І це не дивно, бо в очах багатьох це більше походило не на міжцерковний діалог, спрямований на порозуміння, а на повторення сумнозвісної Берестейської угоди 1596 року. У свою чергу відкритий перехід в унію Смотрицького незабаром після цього, виправдавши побоювання Копинського, з одного боку, посилював серед православних підозру щодо інших ієрархів, які скомпрометували себе близькими з ним зв'язками, а з другого, ще більше підносив в очах народу авторитет самого Копинського як суворого поборника православної віри [Отписка Севского 1890, с. 333]. Цим пояснюється обрання після смерті Борецького «от всея Церкви згідно обраного себе за предстателя и пастыря» [Приговорная грамота 1851, с. 524] саме Копинського. Його посвята відбулася 20 липня 1631 року [Максимович 1877, с. 201; Голубев 1883, с. 431–432]. На цей час Могила навіть не розглядався серед кандидатів, запропонованих на Київську митрополію. Слід зазначити, що обрання Копинського на митрополію було і в інтересах польського уряду. Для часів Сигізмунда краще було мати на посту предстоятеля Православної церкви матеріально обмежену й не сильну своїми зв'язками в аристократичних колах людину (якою, зокрема, був Могила). І з цього боку Копинський не був серйозною загрозою державній релігійній політиці, яка проводилася [Голубев^a 1874, с. 225–228].

Вступ на кафедру Копинського збігся з посиленими турботами Могили про заснування Колегії з ширшим колом викладання, ніж те, яке було в школах того часу. Ще митрополит Борецький, який поділяв просвітницькі прагнення Печерського архімандрита, перед своєї смертю (2 березня 1631 року) залишив заповіт, у якому застерігав Могила не організувати для виховання православних дітей ніяких шкіл, окрім Братської [Духовное завещание 1883, с. 396]. Могила не прислухався до завіту дружньо налаштованого до нього митрополита. Відкриття ним наприкінці 1631 року Колегії в Печерському монастирі було зустрінуте в київському суспільстві здебільшого вкрай неспівчутливо і навіть вороже [Exegesis 1914, с. 423; Пекарский 1862, с. 368–369]. Основою ворожості стали чутки у зв'язку з тлумаченням викладів нових професорів: їх підозрювали в хиткості

переконань та схильності до унії. Про пряму участь Копинського в цьому обуренні відомостей немає, але, зважаючи на склад осіб, які озброїлися проти Колегії, – козаків, та висловлених звинувачень, є підстави думати, що вся ця справа відбувалася не без впливу новообраного митрополита [Голубев 1898, с. 12].

У нього в цей час були нові приводи до конфронтації з Моголою. Вони пов'язані з обставинами, за яких відбувся вступ Копинського до керування Михайлівським монастирем. Відомо, що Борецький і після свого обрання на Київську митрополію продовжував бути настоятелем у Михайлівському монастирі, звідки був поставлений у митрополити. Той самий монастир і доставляв йому кошти для життя. Природно було очікувати, що після смерті Борецького його наступник по кафедрі буде разом з тим його наступником і за настоятельством в обителі, тим паче, що вона представляла єдине на той час зручне місце для резиденції митрополита. Але сталося інакше. Братія Михайлівського монастиря обрала собі ігуменом намісника Печерської обителі Філофея Кизаревича – особу, яка мала особливу довіру й заступництво Могилі. Природно, що це обрання не могло відбутися без волі Могилі, оскільки його було призначено, за заповітом Борецького, опікуном Михайлівського монастиря [Духовное завещание 1883, с. 396]. І обрання Кизаревича було зроблено не тільки для того, щоб монастир не перейшов до рук уніатів (про що вони клопотали), але щоб він не діставався й новообраному православному митрополитові [Макарий (Булгаков)].

Хоча Кизаревич вступив уже в управління Михайлівським монастирем, але з прибуттям до Києва козаків посилювалося хвилювання проти Моголянської колегії, що дало інший перебіг справі про настоятельство в обителі. Під впливом великої кількості прихильників Копинського михайлівські ченці, ігноруючи обрання Кизаревича, що вже відбулося, склали новий виборчий акт, яким представлялося зазначене місце Копинському [Приговорная грамота 1851, с. 524–525]. Утім, Кизаревич, спираючись на підтримку Могилі, не побажав добровільно надати митрополитові Михайлівську обитель, хоч і мав для себе місце цілком забезпечене, оскільки паралельно продовжував залишатися намісником Печерського монастиря, і взагалі, як можна думати, матеріальних засобів не потребував [Голубев 1898, с. 14]. Однак сили, які сприяли обранню Копинського на

настоятельство в Михайлівській обителі, подбали про те, щоб і фактично надати йому його. Полковник Війська Запорозького Дем'ян Гарбуз із підвладними йому козаками 10 грудня 1631 року за допомогою сили виселив Кизаревича, і Копинський прийняв монастир під своє керівництво [Судебная явка 1853, с. 22].

Перевага сили, в особі козаків та співчуваючих киян, яка сформувалася навколо новообраного митрополита та заявила про себе насильницькими діями проти прихильників Могилі, порушила плани останнього щодо Колегії, яку він засновував. Під тиском обставин Печерський архімандрит змушений був увійти до угоди з Богоявленським братством. Її результатом було поєднання Колегії з Братською школою. При цьому, хоча Могилі й належало головне опікунство й нагляд над об'єднаними школами, але його турботи певною мірою мали розділятися братськими старостами, а Копинському, за його бажанням, було надано почесний патронат [Акт Київського братства; Акт, даний Петру Могилі на з'єднання Печерської та Братської шкіл; Військовий лист гетьмана Івана Петрижицького; Наказ гетьмана Івана Петрижицького]. Таким чином, після серйозних занепокоєнь справу з Колегією було залагоджено. Але навряд чи від цього покращилися стосунки між Київським митрополитом та Печерським архімандритом. Копинський, як і раніше, ставився до Могилі з підозрою щодо стійкості його у православній вірі, а останній, природно, бачив у митрополитові серйозне гальмо, що обмежує його реформаторські прагнення.

Як зазначалося, в ординарній обстановці Печерського архімандрита навіть не розглядали як кандидата в митрополити, але зі смертю Сигізмунда ситуація кардинально змінилася. Серед причин, що сприяли вступу Могилі на митрополію дослідники відзначають три найвагоміші: 1) діяльність Могилі задля зміни становища Православної церкви на конвокаційному та елекційному сеймах; 2) переворот у релігійній політиці польського уряду; 3) становище Копинського на митрополічій кафедрі, не повністю ще зміцнене законним чином [Голубев^б 1874, с. 325]. Копинський не тільки не був затверджений на кафедрі державною владою, але й не мав благословення на посвяту («сакри») від Константинопольського патріарха [Маркевич 1871, с. 496; Макарий (Булгаков); Голубев^а 1874, с. 235–243].

Коли Могила був обраний на Київську митрополію при існуванні колишнього митрополита, він, знаючи ставлення до себе останнього, не міг не передбачати труднощів при зайнятті первосвятительського посту як від самого Копинського, так і від його прихильників. Тому він, відразу ж після його обрання на кафедру, вжив заходи щодо зміцнення свого нового становища та послаблення очікуваних протестів з боку Копинського. З цією метою він насамперед 12 листопада 1632 року відправив посольство до Константинопольського патріарха Кирила Лукаріса, яке складалося з ректора Могілянської колегії Ісаї Трофимовича-Козловського та настоятеля Кирилівського монастиря ігумена Леонтія [Охранная грамота 1898, с. 1–2]. Лист Могили до патріарха, що його вручили послы, не зберігся. Але непрямі документальні дані того часу дають підстави вважати, що в ньому Могила, пояснюючи обставини, якими було обумовлено його обрання на митрополію, просив Лукаріса не лише про посвяту для себе, а й про надсилання грамоти до Копинського або взагалі до православних, якою б колишній митрополит усувався з кафедри [Голубев 1898, с. 15; Грушевський^а].

До інших запобіжних заходів з боку Могили слід віднести вибір ним для свого зведення в митрополити Успенської церкви у Львові та запрошення для своєї посвяти всіх колишніх єпископів, які, як і Копинський, були усунені зі своїх кафедр. Львівське братство перебувало у найприязніших стосунках із родом Могил – добродіїв братства. Посвячення здійснювалося в храмі, який був споруджений переважно коштом Могил. Участь у посвяченні відсторонених архієреїв мала засвідчити їхню лояльність новому архіпастирю та прийняття змін, що відбулися в Церкві.

Передчуття не підвели Могилу. Копинський, незважаючи на грамоти патріарха, не хотів відмовлятися від своїх прав митрополита. Передбачалася церковна смута, тому Могила через два місяці по своєму приїзді до Києва, 7 липня 1633 року, зважився вдатися до крутої міри щодо свого супротивника. За свідченням Єрлича, він послав своїх слуг до Михайлівського монастиря, які забрали все майно колишнього митрополита, а його самого, старого та хворого, в самій власяниці, перекинувши на коня, ніби якийсь мішок, доставили до Печерського монастиря [Latopisiec 1853, р. 56–57]. На сьогодні серед дослідників є

одноставна думка щодо довіри цьому свідченню. Ця звістка іноді пом'якшується припущенням, що старанні виконавці наказу Могили самовільно переступили межу, допустивши зайву жорстокість [Голубев 1898, с. 16].

В ув'язненні в Печерському монастирі Копинський пробув недовго. Його випустили після того, як у присутності Могили та брацлавського підсудка Михайла Кропивницького він підписав зречення від митрополичої кафедри [Грамота Петра Могилы 1898, с. 25]. Єрлич свідчить про насильницький характер усунення Копинського [Latorisies 1853, р. 57]. Отримати від Копинського офіційну відмову від своїх прав та оприлюднити її було для Могили справою важливою, оскільки багато хто не визнавав його законним митрополитом. Він також намагався помиритися з козаками, які співчували Копинському (і які його самі всадили на митрополію), але не стали активно в його обороні. У замиренні з козаками Могилі важливу допомогу надав відомий військовий та державний діяч Адам Кисіль. У результаті перемовин між Могилою та козаками, що відбулися влітку 1633 року, було вчинено згоду про те, що Могила відступив Копинському Михайлівський монастир з усіма доходами його, а Копинський у свою чергу письмово засвідчив, що ніколи митрополичим титулом він не має титулуватися та втручатися в архіпастирські справи Могили, а лише тільки мешкати спокійно в монастирі ігуменом [Грушевський^а]. На жаль, зречення Копинського від своїх прав не було щирим, як і не припинилися його підозри щодо православності Могили. Церковна смута через цю конфронтацію не припинялася аж до смерті невгамовного старця.

Уже в серпні 1635 року конфлікт загострився. У Михайлівському монастирі, за відсутності Копинського, було знову обрано ігуменом Кизаревича, протегованим Могилою. Прихильники Кизаревича зробили заяву з метою виправдати обрання його ігуменом та введення в управління монастирем, яке незабаром, з дотриманням формальностей, і було виконано [Судебная явка 1853, с. 22–23; Донесение 1883, с. 560–562]. Утім, Копинський про своє видалення з обителі пише інше. У скаргах на ім'я короля та протестаціях, поданих у судові установи, справа подається ним ось як. Могила, як і раніше, продовжував чинити напади на монастир, унаслідок чого Копинський побоювався навіть за своє життя. Тому він наважився вирушити зі скаргою до короля, з метою отримати в нього

«привілей» та охоронний лист. За його відсутності Могила насильно забрав монастир і віддав його в управління Кизаревичу [Жалоба 1883, с. 564–565].

Приблизно в цей же час, імовірно, незабаром після від'їзду з Києва для подачі перед королем скарги на Могилу, колишнього митрополита спіткала ще одна прикрість. Могила відібрав у нього й інші монастирі, які до цього перебували в його підпорядкуванні: Густинський і Мгарський. Як було зазначено вище, перший з них був відновлений його стараннями, а другий споруджений ним коштом княгині Вишневецької. Остання обставина, а головне – розташування обох монастирів у маєтках Вишневецьких ставило їх під патронат цих князів і послугувало для Могили приводом просити тодішнього їх патрона Єремію Вишневецького (двоюрідного племінника Могили) про усунення Копинського від завідування обителями та передачу їх у його підпорядкування, що Єремія і зробив.

22 грудня 1635 року, унаслідок скарг Копинського про заподіяні йому образи й утиски від Могили, від імені короля було видано «три листи» (грамоти). Перший був адресований Могилі. Тут наводилися кривди, заподіяні Копинському, і дано рекомендацію, щоб Могила порозумівся з колишнім митрополитом та віддав йому відібрані маєтки, винагородив скривджену сторону та дійшов з Копинським до згоди, не доводячи справу до суду. Другий лист був адресований князю Вишневецькому. У ньому в м'якій формі було висловлено пораду: не ображати колишнього митрополита і повернути йому вилучені з його ведення монастирі. Наголошувалося, що ці монастирі, унаслідок побажання покійної матері князя, споруджені та впорядковані стараннями, а також матеріальними засобами самого Копинського. Князь мав узяти це до уваги, а також особливо враховувати похилий вік старця. Нехай колишній митрополит у цих монастирях продовжує, як і раніше, до своєї смерті, молити Бога за князя та його батьків. Король також висловив бажання, щоб усі ченці, священники, а також світські особи, що живуть у зазначених маєтках і не приєдналися до унії (тобто православні), перебували в повному послузі Копинського як «архієпископа Задніпровського Сіверського», від нього, короля, призначеного. Третій лист був адресований київському воєводі Яну Тишкевичу. Король, перераховуючи утиски, завдані Копинському, заявив, що він не бажає, щоб духовні особи вирішували непорозуміння, що виникали між ними,

через насильства, оскільки для вирішення претензій існують судові установи, до яких і слід у таких випадках звертатися. За скаргою Копинського король призначив пеню в 60 000 литовських коп для тієї сторони, яка порушить зазначене правило, про що воєводі й доручається повідомити кого слід, тобто Могилу [Три королевских листа 1883, с. 706–709].

Однак Могила (як і Єремія Вишневецький) проігнорував королівські листи. У березні 1636 року Копинський виклопотав у короля новий лист-нагадування до Могили, у якому знову були вказані його непристойні вчинки щодо колишнього митрополита й наказано, щоб він більше не вчиняв утисків і повернув Михайлівський монастир з маєтностями [Жалоба 1883, с. 565]. Але Могила не виконав і цього розпорядження. Копинський подав нову скаргу, і розпочалася звичайна судова тяганина.

1 лютого 1637 року Могила, відвідуючи Луцьк, скористався з нагоди, щоб відвідати свого противника, який перебував у цьому місті. Зустріч нового митрополита з колишнім відбулася в будинку Луцького єпископа Афанасія Пузини у Пречистенському монастирі в присутності численного духовенства. На цій зустрічі йшлося про судові розгляди між Могилою та Копинським. Результатом дебатів було те, що Копинський звільнив («квитував») Могилу від усіх протестацій. Документи, які б прояснювали мотиви до примирення не збереглися, але які б не були мотиви, вони не були щирими, бо при цій зустрічі було вжито щодо Копинського, за свідченням його повіреного, насильницькі заходи: Копинський відмовився від своїх претензій, побоюючись за своє життя та здоров'я [Жалоба 1883, с. 565–566].

Уже 24 квітня 1637 року Ісає доручив внести від його імені черговий протест проти Могили в градські володимирські книги. Він знову звернувся зі скаргою до короля і знову його клопотання увінчалось успіхом. Владислав серйозно поставився до скарги Копинського і створив 27 травня 1637 року в цій справі особливу комісію на чолі з волинським воєводою князем Адамом Сангушко-Коширським. Водночас король надіслав лист і Могилі з наказом не чинити перешкод комісії і взагалі не робити жодних обурень [Грамота Владислава IV 1883, с. 566–569; Письмо Владислава IV 1883, с. 569–570]. Про діяльність комісії та її

результати даних не збереглося, але Михайлівський монастир не був повернутий Копинському, і загалом рішення слідчої комісії (якщо воно й відбулося) не могло бути на його користь [Голубев 1898, с. 23–24].

Увесь цей час колишній митрополит мешкав на Волинському Поліссі. Імовірно, він жив тут у єдиній на той час великій православній обителі – Миколаївському Милецькому монастирі. Однак, перебуваючи у вигнанні, Копинський, як і раніше, мав значний авторитетом і вплив на значну частину віруючих, особливо в керованих ним задніпровських монастирях (Густинському, Мгарському та Ладинському).

На початку 1638 року стало відомо про переговори щодо об'єднання церков і про проект скликання унійного Собору. Копинський здавна з підозрою ставився до чистоти православ'я Могили і тепер, вірогідно, ще твердіше зміцнився в цій думці. Підставою для цього були як посилені спроби уряду в цей час до примирення уніатів з православними, так і відносини з ними Могили за діяльністю як Київського митрополита. Відомо, що Копинський повідомляв братії задніпровських монастирів, що Могила відступив від православ'я та має намір стати патріархом під владою папи. Під впливом цих повідомлень насельники Мгарського й Густинського монастирів та інокіні Ладинської обителі разом з тими з підлеглих до монастирів селян, хто побажав до них приєднатися, улітку 1638 року втекли до Путивля [Отписка <...> о делах в Малороссии 1861, с. 3–4; Отписка о приеме в Путивле старцев Густынского монастыря 1861, с. 5; Отписка о приезде игумена Густынского монастыря 1861, с. 7–8; Расспросные речи 1953, с. 222; Отписка <...> о приезде в Путивль 1953, с. 227–228].

Не підлягає сумніву, що і сам Копинський мав намір зробити так само, і якщо це йому не вдалося, то за обставин, що від нього не залежали. Ключову роль при цьому відіграв ігумен Мгарського монастиря Калістрат. Ще на початку 1638 року він був прибічником Копинського та розділяв його погляди щодо переселення до Московського царства. Проте в червні, коли монастирі почали виконувати рішення про вихід до Москви, Калістрат не тільки не покинув обитель, а й став у різку опозицію до своїх колишніх однодумців. Зміна в поглядах відбулася після його поїздки до Києва. Тут Калістрат міг на власні очі переконаватися в хибності

інформації, яку розповсюджував Копинський: Могила зовсім не зраджував православ'я, київські монастирі й храми, як і раніше, були в руках православних, якихось особливих гонінь за віру не було. Не дивно, що він міг різко змінити своє ставлення до колишнього митрополита і приєднався до могилянської партії [Голубев 1898, с. 27]. Утім, не можна відхиляти й інші можливі варіанти. Зокрема, монахи Мгарського монастиря дорікають Калістрату в лукавстві та вказують на меркантильний мотив зміни його поглядів [Письмо Лубенских монахов 1861, с. 12].

Унаслідок зміни поглядів, Калістрату природно було повідомити кому слід про обумовлене між ченцями прикордонних монастирів переселення до сусідньої держави. Ця звістка не могла не справити сильної тривоги в Києві, і тут же було вжито заходів до того, щоб завадити задуму. Ченці, що втекли до Путивля, дорікали Калістрату за підступність, двоєдушність, прихильність до унії, розкрадання церковного майна і, крім іншого, у тому, що він, при зраді Копинського, «и его самого мало на смерть не предал» [Письмо Лубенских монахов 1861, с. 12]. Таким чином, ідеться про якийсь непристойний вчинок з боку Калістрата, який спричинив насильство над Копинським, яке мало не коштувало останньому життя. Слід зазначити, що про два останні роки життя Копинського нічого невідомо, як достеменно невідомо, де саме і за яких обставин він помер. Про це існують дві версії. Згідно однієї, Копинський, який готувався до переселення до Московської держави, був схоплений прихильниками Могили й доставлений до Києва, де (найвірогідніше, у Печерській обителі) під суворим наглядом незабаром і закінчив своє неспокійне та багатостраждальне життя [Голубев 1898, с. 34]. Це сталося 5 жовтня 1640 року [Максимович 1877, с. 204]. Згідно з іншою версією, яку приписують ієромонахові Кирилу Івановичу, духовнику Миколаївського братства у м. Замості, колишній митрополит помер у Ніжині, дорогою до Москви 5 жовтня 1640 року і був похований у Печерському монастирі 13 грудня [Исаевич 1977, с. 151].

Підсумовуючи, зазначимо, що не може не викликати жалю, що два видатні вітчизняні діячі – Петро Могила та Ісаєя Копинський, які кожен за своїми поглядами, незважаючи на всі їхні розбіжності, щиро відстоювали православну

віру і кожен з них по-своєму зробив значний внесок у відродження Православної церкви та її культурної спадщини, не змогли між собою порозумітися та дійти згоди. Копинський, як переможений у конфлікті, залишився ніби в тіні свого знаменитого супротивника-сучасника. Утім, до безперечних заслуг Копинського слід віднести активну участь у створенні Києво-Братського монастиря й школи при ньому, у відновленні православної ієрархії та відродженні монастирів і чернецтва, а також у збагаченні вітчизняної літературної спадщини. І, знову-таки, на превеликий жаль, Копинський мусив витратити свої сили на протистояння своєму не менш талановитому опоненту.

Джерела та література

Акт, даний Петру Могилі на з'єднання Печерської та Братської шкіл, 1632 року, 5 січня / переклав В. Шевчук. URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus62.htm> (дата звернення 21.02.2024).

Акт Київського братства, даний Києво-Печерському архімандриту Петру Могилі із викладом умов, на яких відбулося з'єднання Лаврської Могиллянської школи із Братською Богоявленською, 1631 року, 30 грудня / переклав В. Шевчук). URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus61.htm> (дата звернення 21.02.2024).

Алфавит духовный. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Dmitrij_Rostovskij/alfavit/#footnote1_return (дата звернення 21.02.2024).

Аполлия Аполгии. Современная брошюра о Киевском Соборе, бывшем в августе 1628 года. 1883. Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*. I. Приложения. Киев, с. 302–317.

Беднов, В. А. 2002. *Православная Церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum)*. Минск.

Василенко, Н. П. 1916. *Очерки по истории Западной Руси и Украины*. Киев.

Василий (Кривошеин), архиеп. 1968. Символические тексты в Православной Церкви. *БТ*, IV, с. 5–36.

Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*, I. Киев.

Голубев, С. 1898. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*, II. Киев.

Голубев^а, С. Петр Могила и Исаяя Копинский. Вступление Петра Могилы на Киевскую митрополию и его отношение к Исаяе Копинскому. 1874. *ПО*, I, 2, с. 210–243.

Голубев^б, С. Петр Могила и Исаяя Копинский. Вступление Петра Могилы на Киевскую митрополию и его отношение к Исаяе Копинскому. 1874. *ПО*, I, 3, с. 303–326.

Голубинский, Е. Е. 1885. Отзыв о сочинении С. Голубева «Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники», том I-й. *Отчет Академии Наук о двадцать седьмом присуждении наград гр. Уварова. Приложение к LI-му тому Записок Императорской Академии Наук*, 5. Санкт-Петербург, с. 61–77.

Грамота Владислава IV к член комиссии, назначенной им для обследования неблагоприятных поступков Петра Могилы относительно Исаяи Копинского, перечисляемых в жалобах сего последнего (27 мая 1637 г.). Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*, I. Киев, с. 566–569.

Грамота Петра Могилы к православным южно-руссам, где указывая, что одни признают митрополитом его, другие – Исаяю Копинского, а иные – других, «кто кого хочет», – убеждает признавать верховным пастырем Южно-русской Церкви только его – Могилу, как единственного законного митрополита. (1633). Голубев, С. 1898. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*, II. Приложения. Киев, с. 24–28.

Грамота Феофана, патриарха Иерусалимского, православным, обитающим в державе Королевства Польского, о посвящении им, Феофаном, Иова Борецкого в митрополиты Киевские и шести епископов в южнорусские епархии. 1620 г. 1872. *АЮЗР*, V, 1. Киев, с. 1–9.

Грушевський^а, М. *Історія України-Руси*, VIII, 3. URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur80306.htm> (дата звернення 21.02.2024).

Грушевський^б, М. *Історія української літератури*, VI. URL: <http://litopys.org.ua/hrushukr/hrush619.htm> (дата звернення 21.02.2024).

Густынская летопись. 2003. *ПСРЛ*, 40. Санкт-Петербург.

Диплом короля Владислава IV, данный, по требованию Литовского и Западнорусского дворянства, православному Русскому народу, на восстановление и утверждение прав, предоставленных православной религии. 14 марта 1633 г. 1861 *АЮЗР*, III, 1. Киев, с. 286–290.

Донесение возного о вводе Филофея Кизаревича во владение Киево-Михайловским монастырем и принадлежащими к нему поместьями (15 января 1636 г.). Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*, I. Киев, с. 560–562.

Дорошенко, Д. І. 1992. *Нарис історії України*, I. Київ.

Дроздовски, М. Р. 2017. Проблема православия и Церкви. Запорожские казаки в борьбе за свободу вероисповедания в период конвокации, элекции и коронации Владислава IV. *Петербургский исторический журнал*, 1 (13), с. 79–90.

Духовное завещание Киевского митрополита Иова Борецкого. 1 марта 1631 г. 1883. Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*. I. Приложения. Киев, с. 395–399.

Евгений (Болховитинов), митр. 1844. О книге называемой: Православное исповедание Кафолической и Апостольской Церкви Восточной. *ХЧ*, II, с. 223–267.

Exegesis – сочинение Мстиславского епископа (впоследствии Киевского митрополита) Сильвестра Коссова (1635) 1914. *АЮЗР*, 1, VIII, 1. Киев, с. 422–447.

Жуковський, А. 1997. *Петро Могила й питання єдності Церков*. Київ.

Жалоба поверенного Исайи Копинского на Петра Могилу в том, что он, причинивши Исайи много тяжких обид и притеснений, напоследок чрез насилие принудил его оставить против него – Могила всякие судебные иски (24 апреля 1637 г.). Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*, I. Киев, с. 564–566.

Из отписки Путивльских воевод о приезде в Путивль посланцев архиепископа И. Копинского, сообщивших о желании православного украинского

духовенства, крестьян и запорожских казаков перейти в русское подданство (декабрь 1622 г.). 1953. ВУР, I, № 16, с. 28–29.

Исаевич, Я. Д. 1977. Новые материалы об украинских и белорусских книгопечатниках первой половины XVII в. *Книга: Исследования и материалы*, 34. Москва, с. 149–154.

Королевская грамота Петру Могиле на Киевскую митрополию, явленная в Литовском трибунале 12 марта 1633 г. 1867. *Археографический сборник документов, относящийся к истории Северо-Западной Руси*, II, 36. Вильна, с. 48–49.

Кралюк, П. 2016. *Козацька міфологія України: творці та епігони*. Харків.

Лукашова, С. С. 2009. Иеремия (Тиссаровский Евстафий). *ПЭ*, XXI. Москва, с. 295–296.

Лукашова, С. С., Пидгайко В. Г. 2011. Исаия (Копинский (Купинский)). *ПЭ*, XXVII. Москва, с. 131–135.

Макарий (Булгаков), митр. *История Русской Церкви*, 11, VI. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/436143/> (дата звернення 21.02.2024).

Макарий (Булгаков), митр. 1883. *Православно-догматическое богословие*, I. Санкт-Петербург.

Максимович, М. А. 1877. Записки о первых временах Киевского Богоявленского братства. *Собрание сочинений*, II. Киев, с. 172–205.

Маркевич, Г. 1871. Выборное начало в духовенстве в Древне-русской, преимущественно Юго-Западной Церкви до реформы Петра I. *Труды КДА*, 9, с. 484–550.

Мединський, Є. М. 1958. Братські школи на Україні і Білорусії в XVI–XVII ст. Київ.

Мицик, Ю. А. Тиссаровський Єремія. *Енциклопедія історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Tysarovskij_Y (дата звернення 21.02.2024).

Наказ гетьмана Івана Петрижицького Київському отаману й козакам про рішення Запорозького Війська з повелінням не чинити перешкод при передачі братських установ Петру Могилі, 1632 року, 17 вересня / переклав В. Шевчук. URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus62.htm> (дата звернення 21.02.2024).

Наказ Киевского митрополита Исаяи Копинского приходским священникам. 1851. № 232. *АЗР*, IV. Санкт-Петербург, с. 525–526.

Нічик, В. 1997. *Петро Могила в духовній історії України*. Київ.

Отписка Севского воеводы С. Стрешнева о выходцах из Новгород-Северского Спасского монастыря черном попе Иове и старце Авраамии (2 октября 1631 г.). 1890. *АМГ*, I, № 316. Санкт-Петербург, с. 333–334.

Отписка Путивльского воеводы Никифора Плещеева с известием о делах в Малороссии и о бывшем несогласии казаков с поляками (апрель 1638 г.). 1861. № 1. *Акты ЮЗР*, IV. Санкт-Петербург, с. 1–4.

Отписка Путивльского воеводы Н. Плещеева в Посольский приказ о приезде в Путивль монахов и крестьян Густынского и монахинь Покровского Ладинского монастырей, спасавшихся от польской шляхты и католического духовенства (29 июня 1638 г.). 1953. *ВУР*, I, № 137, с. 227–230.

Отписка Путивльского воеводы Никифора Плещеева о приеме в Путивле старцев Густынского монастыря, расспросные их речи и опись церковным вещам, привезенных сими старцами в Путивль (5 июня 1638 г.). 1861. № 2. *Акты ЮЗР*, IV. Санкт-Петербург, с. 4–6.

Отписка Путивльского воеводы Плещеева о приезде игумена Густынского монастыря, с описанием их ухода из Малороссии, по поводу гонений за веру (июнь 1638 г.). 1861. № 3. *Акты ЮЗР*, IV. Санкт-Петербург, с. 6–8.

Охранная грамота (подорожная) Владислава IV ректору Киевских школ Исаяе Трофимовичу (Козловскому) и настоятелю Кирилловского монастыря о. Леонтию на свободный их проезд в Константинополь с целью получения от Патриарха «сакры» для новоизбранного митрополита Петра Могилы от 12 ноября 1632 г. 1898. Голубев, С. 1898. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*. II. Приложения. Киев, с. 1–2.

Пекарский, П. 1862. Представители киевской учености в половине XVII столетия. *ОЗ*, CXLI, 1, с. 361–369.

Письмо Владислава IV к митрополиту Петру Могиле с известием о назначении следственной комиссии по жалобам на него Исаяи Копинского (27 мая

1637 г.). Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*, I. Киев, с. 569–570.

Письмо Лубенских монахов к игумену Каллистрату с отказом возвратить скот, с упреками за расхищение церковного имущества и за ересь (9 июля 1638 г.). 1861. № 7. *Акты ЮЗР*, IV. Санкт-Петербург, с. 11–13.

Письмо Перемышльского епископа П. Копинского патриарху Филарету о преследовании православной религии на Украине и о посылке им в Москву монаха Лубенского Мгарского монастыря Гедеона (4 декабря 1622 г.). 1953. *ВУР*, I, № 15, с. 27–28.

Послание Киевского митрополита Исаяи Копинского Иеремии Корыбуту Вишневецкому (1631). № 233. 1851. *АЗР*, IV. Санкт-Петербург, с. 526–529.

Приговорная грамота киевского Златоверхого Михайловского монастыря властей с братиею о избрании новонареченного Киевского митрополита Исаяю Копинского настоятелем своей обители (29 октября 1631 г.). 1851. № 231. *АЗР*, IV. Санкт-Петербург, с. 524–525.

Протестація 1621 року. URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus46.htm> (дата звернення 21.02.2024).

Протестация Мелетия Смотрицкого против Киевского Собора, бывшего в августе 1628 года. 1883. Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*. I. Приложения. Киев, с. 323–351.

Распросные речи иноземцев и русских, возвратившихся из плена, присланных из Разряда в Патриарший дворцовый приказ для допросов (11 сентября 1623 – 22 августа 1624). № 166. 1875. *РИБ*, II. Санкт-Петербург, с. 597–668.

Распросные речи в путивльской съезжей избе монаха Густынского монастыря Пафнутия о стремлении папы Римского превратить православные монастыри в костелы, а «книги русские все вывезть» (5 июня 1638 г.). 1953. *ВУР*, I, № 133, с. 222.

Самусік, А. Ф. 2019. «Рэлігійны мір» Уладыслава IV Вазы ў кантэксце развіцця адукацыі на тэрыторыі Беларусі ў 1632–1648 гг. *Религия и общество*, 13. Могилев, с. 138–141.

Сас, П. М. 2010. Відновлення православної церковної ієрархії Київської митрополії (1620 р.) *ВІЖ*, 4, с. 15–39.

Сас, П. М. 2013. Феофана III місія в Україні 1620. *Енциклопедія історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=feofana_iii_misija_v_ukrajni_1 (дата звернення 21.02.2024).

Статьи, постановленные на избирательном сейме, для успокоения православной религии в Королевстве Польском и Великом Княжестве Литовском. 1 ноября 1632 г. 1861. *АЮЗР*, III, 1. Киев, с. 208–214.

Судебная явка киевского Златоверхого Михайловского монастыря соборной братии о присвоении митрополитом Исаией Копинским монастырского имущества во время управления его сиею обителью в звании настоятеля (18 августа 1635 г.). № 12. 1853. *АЗР*, V. Санкт-Петербург, с. 22–23.

Три королевских листа по делу между Исаией Копинским и митрополитом Петром Могилей: 1) Лист Владислава IV к князю Еремии Кобыту Вишневецкому по жалобе Копинского об отнятии основанных им на Заднепрьи монастырей и передаче их в ведение Киевского митрополита. Король высказывает желание, чтобы монастыри эти были возвращены Копинскому и чтобы все православное население Заднепрья отдавало ему должное послушание, как законному архиепископу Заднепрскому Северскому. 2) Лист к митрополиту Петру Могиле жалобе Копинского о наезде на Златоверхий Михайловский монастырь в Киеве, отнятии церковного серебра, утвари, документов и пр. и угрозах против его жизни. Король требует, чтобы митрополит примирился с Копинским и возвратил отнятое у него добро. 3) Заручный королевский лист между Копинским и Могилей с наложением заклада в 60000 коп литовских на того из них, кто первый позволит себе какие-либо неприязненные действия по отношению к противнику (22 декабря 1635 года). № CCLXXXV. 1883. *АЮЗР*, VI, 1. Киев, с. 706–709.

Флоровский, Г., прот. Пути русского богословия. URL: <http://www.vehi.net/florovsky/puti/02.html> (дата звернення 21.02.2024).

Флоря, Б. Н. 2005. Владислав IV Ваза. ПЭ, IX. Москва, с. 96–99.

Флоря, Б. Н. 1999. Вопрос о «новой унии» в украинско-белорусском обществе 20-х – 40-х гг. XVII в. *Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI в. – первой половине XVII в.*, П. Москва, с. 122–150.

Флоря, Б. Н. 2013. Киевский митрополит Петр (Могила) и русская эволюция взаимоотношений. *ВЦИ*, 1–2 (29–30), с. 179–187.

Хижняк, З. І., Колосова, В. П. Копинський, чернече ім'я Ісайя *Енциклопедія історії України*. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Kopinskii> (дата звернення 21.02.2024).

Челобитная Киевского митрополита И. Борецкого царю Михаилу Федоровичу об оказании поддержки православному населению на Украине в его борьбе с унией и католицизмом и о воссоединении Украины с Россией (24 августа 1624 г.). 1953. *ВУР*, I, № 22, с. 46–48.

Epistolae Josephi Velamin Rutskyj metropolitae kioviensis catholici (1613–1637). 1956. Romae.

Latopisiec, albo Kroniczka Joachima Jerlicza. 1853. Warszawa.

Mironowicz, A. 2001. *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*. Białystok.

Скорочення

АЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России

Акты ЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России

АМГ – Акты Московского государства

АЮЗР – Архив Юго-Западной России

БТ – Богословские труды

ВУР – Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы

ВЦИ – Вестник церковной истории

ОЗ – Отечественные записки

ПО – Православное обозрение

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей

ПЭ – Православная энциклопедия

РИБ – Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией

Труды КДА – Труды Киевской духовной академии

УІЖ – Український історичний журнал

ХЧ – Христианское чтение

Артур Кукушко

старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви